

NAGY MARIANN:
Nemzetiségi régiók, agrárregiók a 19/20. század fordulóján

Tanulmányunkban a dualizmuskori nemzetiségi régióknak¹ – különös tekintettel a felső-magyarországi szlovák régióra –, a korabeli Magyarország gazdaságának regionális szerkezetével való kapcsolódási pontjait vizsgáljuk. Mivel a történeti Magyarország dualizmuskori gazdaságának regionális szerkezetét még sem a történettudomány, sem a földrajztudomány kutatói² nem állították elemzésük középpontjába, elsősorban a közelmúltban e tanulmány szerzőjének Magyarország 20. század eleji agráriumának regionális szerkezetét bemutató könyvére³ támaszkodunk úgy, hogy néhány fontosabb, az ipari és szolgáltató szektor fejlettségét is jelző mutatóval is kiegészítjük elemzésünket. Már az agrárregiók⁴ kialakításánál is elkerülhetetlen volt ugyanis annak a figyelembe vétele, hogy a természeti adottságok, a termelési szerkezet és tényezők valamint a hagyományos termelési kultúra mellett milyen egyéb körülmények (vasútsűrűség, ipari foglalkoztatottak aránya stb.) gyakoroltak meghatározó hatást az egyes régiók kialakulására és fejlettségi szintjére. Fontosnak tartjuk előrebocsátani, hogy a mezőgazdasági termelés legfontosabb adatait a korabeli források csak megyei bontásban⁵ közlik, ezért a nemzetiségi régiókkal történő összevetésben sem alkalmazunk további (járási szintű) bontást. Ez a tény és az, hogy pl. a mezőgazdasági jövedelmi viszonyokat tükröző statisztikai változók szükségszerűen nem tükrözik a jövedelemképződés valamennyi tényezőjét, arra inti az olvasót, hogy az egyes megyékre kiszámított mutatók nem abszolút mértékben, hanem relatíve irányadók. Arra alkalmasak, hogy az egyes régiók összehasonlíthatóak legyenek. A mikroszintű kutatások – egy-egy falu, gazdaság, kistájak szintjén – majd pontosítani tudják az általunk közölt adatok egy részét, jelezhetik az egyedi eltéréseket.

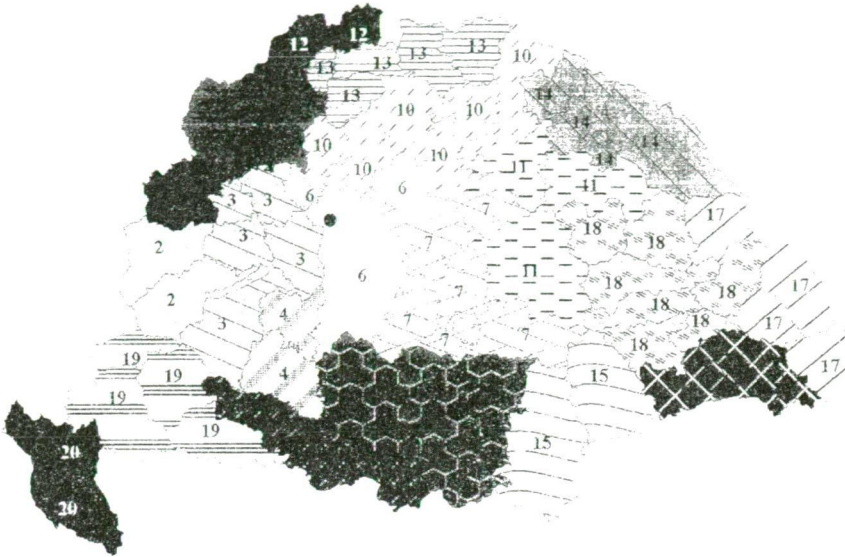
A nemzetiségi régiók (1. térkép) közül a szlovák, a ruszin, Nyugat-Magyarország és a Délvidék azok, amelyek a cluster-elemzéssel⁶ (2. térkép) az adott országrészben létrejött agrárregióknak megfeleltethetők. A többi nemzetiségi régió közül a magyar többségű megyék 8 agrárregiót foglalnak magukba, a román, a székely és a szász-román régiók 2–3 megyéje pedig keveredik egymással. Ez is mutatja többek között, hogy a nem magyar nyelvű etnikumok elterjedését és letelepedését a földrajzi környezet nagymértékben befolyásolta.

A nemzetiségi régiók

1. térkép

A magyar mezőgazdaság regionalis szerkezete
a cluster-elemzés alapján

2. térkép

1	ÉNy-Dunántúl	11	Keleti átmeneti
2	DNy-Dunántúl	12	ÉNy-Felföld
3	Közép-Dunántúl	13	Északi-Felföld
4	DK-Dunántúl	14	ÉK-Felföld
5	Kisalföld	15	DNy-Erdély
6	Duna-Tisza köze	16	Déli-Erdély
7	Tiszaántúl	17	Kelet-Erdély
8	Déli-Alföld	18	Erdélyi Medence
9	Szlavónia	19	Horvát megyék
10	Északi átmeneti	20	Tengerpart

A 20 agrár régióból 3 alkotja a szlovák nemzetiségű régiót, melyekből az egyik, a Kisalföld (Pozsony, Nyitra, Bars) a Dunántúl 4 alrégiójával kapcsolódik egy nagy régióvá a cluster-elemzésben. Ez nem véletlen, mivel az így létrejövő Dunántúl és Kisalföld nagytáj volt valamennyi változó⁷ szerint a Nagyalföld mellett a mezőgazdasági szempontból legfejlettebb, leghatékonyabb gazdálkodást űző térség. A másik két régió az Ény-Felföld (Trencsén, Árva) és az Északi-Felföld (Liptó, Sáros, Szepes, Turóc, Zólyom), melyek ketten alkotnak egy nagy tájat. Itt a szlovákok aránya 1910-ben 76,3% volt, a Kisalföldön pedig 57,4%. Rendkívül figyelemre méltó, hogy a cluster-elemzés⁸ során sem keverednek etnikai összetételükben tőlük lényegesen különböző megyékkel. Élesen elváltak ugyanakkor az ún. Északi átmeneti régiótól (2. térkép 10-es számmal jelölt megyék) is, amelyben jelentős szlovák kisebbség élt (22%).

A szlovák régióban, ahol a magyarországi szlovák lakosság több mint kétharmada lakott – a magyarok egyötödét, a németek és ruszinok együtt valamivel több mint 10 %-át alkották az itt élőknek – a népességnek mindössze 60%-a élt a mezőgazdaságból.⁹ Ez rendkívül kedvező arány, mivel a nyugat-magyarországi régiótól eltekintve itt volt a legalacsonyabb a mezőgazdasági népesség aránya. A három régió között azonban jelentős eltérés volt: az Ény-Felföldön majdnem 72% (csak a horvát megyékben és a keleti peremrégiókban magasabb), a másik kettőben¹⁰ viszont a magyar többségű régiónál is alacsonyabb.

nyabb volt az agrárhányados. Mindez összefügg azzal, hogy a szlovák régióban épült ki Magyarország Budapest és környéke után második legjelentősebb iparvidéke. Az ipari népesség aránya (1. táblázat) az Északi Felföld megyéiben a legmagasabb az országban, az országos átlag majdnem másfélszerese volt. Ezt a mutatót alátámasztja az egy lakosra jutó biztosított gyáripari tőke (1. táblázat) nagysága is, amely csak a magyar és a szlovák régióban haladja meg az országos átlagot, az összes többiben el sem éri. De míg a magyar régióban 181 korona gyáripari biztosított tőke jut egy lakosra, addig a szlovákban 194 korona. A szlovákon belül pedig a Kisalföldön 178 korona, az Északi Felföldön 262 korona. E mutató esetében érdemes néhány megyét is kiemelni: Liptóban 489, Sárosban 384, Pozsonyban 327, Szepesben 174 korona. A vasútsűrűség ugyanakkor az átlagosnál alacsonyabb volt, a térség helyzete közepesnek mondható. Az általános gazdasági fejlettséget jellemzi még többek között az egy lakosra jutó hitelintézeti vagyon (1. táblázat) értéke is. A szász–román régióban a szász hitelszövetkezetek története a 19. század első felére nyúlik vissza és őket még az ország legkiválóbb termőtalaján búzát és kukoricát termelő Délvidéken élő birtokosok sem tudták megelőzni. A délvidékiek hitelintézeti vagyona után azonban sorrendben a harmadik a szlovák régió, a magyar többségű megyéket is megelőzve. Természetesen eltérően alakult az egy lakosra jutó hitelintézeti vagyon a 3 régióban: a Kisalföldön és az Északi Felföldön megközelítően ugyanannyi volt (239, illetve 248 korona), Árva és Trencsén megyékben azonban csak 50 korona, az országos átlag fele.

1. táblázat

Nemzetiségi régiók	Lakosság 1910	1910		1914		1909	
		Ipari népesség		Gyáripari tőke		Hitelintézeti vagyon	
		Ipari népesség %	Indexek Országos átlag = 100	korona/ lakos	Indexek Országos átlag = 100	korona/ lakos	Indexek Országos átlag = 100
Szlovák	2 038 636	18,87	116	193,49	144	215,32	51
Kisalföld	1 025 705	18,38	113	178,41	132	238,79	57
Északnyugati Felföld	38 9182	14,30	88	122,71	91	101,47	24
Északi Felföld	623 749	22,53	139	262,44	195	247,79	59
Délvidék	1 928 371	15,58	96	90,79	67	279,29	66
Nyugat-Magyarország	377 989	22,36	138	118,74	88	159,78	38
Ruszin	848 160	10,87	67	36,16	27	80,33	19
Román	2 785 364	11,49	71	72,25	54	201,16	48
Szász	366 116	14,35	88	87,90	65	287,23	68
Magyar	9 232 529	19,36	119	180,72	134	696,85	166
Magyar (Budapest nélkül)	8 352 158	16,60	102			208,48	50
Székelv	637 562	14,46	89	114,49	85	101,53	24
Horvát	2 671 760	10,38	64	73,07	54	194,23	46
Országos átlag	20 886 487	16,24	100	134,80	100	420,80	100

A szlovák régióban, hasonlóan a ruszin régióhoz, meglehetősen nagy volt a nők férfiakhoz viszonyított aránya, amelyet a kivándorlás¹¹ okozott. A kivándorlási veszteség¹² valóban jelentős (2. táblázat) volt, de nem a legnagyobb, „csak” az országos átlag másfélszerese. Ez az arány egyébként ugyanakkora volt, mint a legvegyesebb etnikai összetételű Délvidéken és nem érte el a ruszin régióét, sőt a szász–román régióét sem, ahol viszont az országos átlag két és félszerese volt. Mindazonáltal, a kivándorlás következtében legjelentősebb emberveszteséget elszenvedett etnikai csoport kétségkívül a szlovákság, (a szlovákoknál a kivándorlási arány évi 10,1‰ volt 1899–1913 között) és csak őket követik a ruszinok (8,1‰) és a németek (7,5‰). A három szlovák régióból a Kisalföldet nem érintette

érzékenyen a kivándorlási veszteség, mert ott az országos átlagnál jóval alacsonyabb volt, egyedül Nyitra megyében haladta meg azt valamelyest. Az Északi Felföldön,¹³ azon belül is Szepes és Turóc megyékben viszont az országos átlag három-négyszeresét is elérte, de nem kímélte Sáróst és Liptót valamint az Ény-Felföldön Árvát sem. A kivándorlók három-negyede a mezőgazdasági népességből, főként a szegényparasztság soraiból került ki.¹⁴ Lássuk tehát milyen agrárviszonyok jellemzik a szlovák nemzetiségű régiót és annak jól elkülöníthető agrárrégióit a 20. század elején, miért jelentkezik ilyen élesen már a kivándorlási veszteségben is az egyes régiók közötti eltérés.

2. táblázat

Nemzetiségi régiók	Kivándorlási veszteség az 1900. évi lakosság %-ában, 1901-1913	Vándorlási mérleg az 1890-es népesség %-ában 1890-1910	A lakosság növekedése 1869-1910 %	A mezőgazdasági keresők közül ír-olvas %
<i>Szlovák</i>	7,2	-13,2	19,6	71,8
<i>Kisalföld</i>	3,7	-11,1	28,7	80,0
<i>Északnyugati Felföld</i>	6,8	-13,2	17,1	61,5
<i>Északi Felföld</i>	13,1	-16,5	8,5	66,0
Délvidék	7,3	-9,0	22,3	64,2
Nyugat-Magyarország	2,7	-16,1	20,9	91,4
Ruszin	8,9	-9,3	46,5	35,5
Román	4,5	-0,2	24,6	39,0
Szász	13,2	7,2	13,0	61,1
Magyar	3,8	-1,8	44,0	73,5
Székely	2,8	-3,7	25,8	58,2
Horvát	5,7	-5,5	42,6	48,8
Országos átlag	5,1	-4,7	34,5	60,9
Indexek (országos átlag = 100)				
	141	284	57	118
	72	239	83	131
	133	283	50	101
	255	354	25	108
	142	192	65	105
	53	345	61	150
	173	199	135	58
	89	3	71	64
	258	154	38	100
	74	38	127	121
	111	117	123	80

A szlovák régió igen szélsőséges természeti adottságú vidékeket foglalt magában: a Kisalföld egy részét illetve magas hegyvidéki tájakat, aminek következtében területének az átlagosnál kisebb hányadát, mindössze 40%-át tette ki a szántó, 35%-át viszont erdők uralták. Ez a regionális átlag úgy alakult ki, hogy a 3 kisalföldi megyében a szántó aránya 55% volt, míg az erdők csak a terület 25%-át foglalták el. A többi 7 megyében viszont fordított volt a helyzet: a szántó 31%-ot, az erdő 41%-ot tett ki. A művelési ágak szerinti megoszlás mellett az egy hold szántóra jutó kataszteri tiszta jövedelem nagysága (3. táblázat) is egyértelműen mutatja a Kisalföldnek az átlagosnál jóval kedvezőbb természetföldrajzi helyzetét: a Kisalföldön 40%-kal nagyobb volt az országos átlagnál, a másik két régióban viszont a felét sem érte el.¹⁵ A szántó vetésterületének megoszlásában a gabonánövények közül szembetűnő a zab és az árpa, valamint a burgonya részesedése a két északi régióban, szemben a Kisalfölddel, ahol az árpa mellett a rozs, illetve a búza jelentősebb, továbbá országo-

san kiemelkedő területet foglaltak el az ipari és a takarmánynövények is. A két északi régiót egyértelműen árpa-, zab- és burgonyatermelőnek nevezhetjük, itt ezen növények alkották az emberi táplálkozás alapját, s ennek megfelelően ez a három növény foglalta el a szántó 70%-át. A kataszteri jövedelem értékei jelzik, hogy Trencsén és Árva megyék különválása az Északi Felföldtől szükségszerűen következett be a cluster-elemzés során. Ha pedig megnézzük a gazdálkodás egyik fontos mutatóját – az ugar arányának alakulását (3. táblázat) a szántóterületen¹⁶ belül –, akkor egyértelmű lehet számunkra, hogy a magyar királyi Földművelésügyi Minisztérium miért éppen Zsolna székhellyel szervezte meg 1908-ban azt a kirendeltséget, amely kezdetben három megyében (Árva, Liptó, Trencsén), majd 1911-től Zólyomban is a mezőgazdasági termelést és belterjes gazdálkodást ösztönző „akcióba” kezdett.¹⁷ A besztercebányai kereskedelmi és iparkamara már az 1890-es években kérte, „hogy szakközvegekkel mérjék fel a havasi legelőket, állítsanak fel havasi mintagazdaságokat az állam költségén.”¹⁸ Az ország más, gazdaságilag elmaradott peremvidékéhez (ruszin,¹⁹ székely)²⁰ hasonlóan az akció keretében igyekeztek elősegíteni a „fajmarha, a jófajta sertések és fajbaromfik beszerzését; meghonosítani a házinyúltenyésztést; gazdaköröket alapítottak, ahol szakszerű felolvasást tartottak a nép szakismereteinek gyarapítására; mintagéptelegeket állítottak fel, melyeket csekély díj fejében bérbe adtak gazdaköröknek; jófajta oltványok beszerzésével segítették a gyümölcstermelés fejlesztését; felkarolták a szövetkezeti ügyet és a létesített tejszövetkezeteket anyagilag is támogatták; téli háziipari tanfolyamok szervezésével pedig a háziipar fejlesztésére is súlyt helyeztek.”²¹ A szántón belüli kedvezőtlen ugar arány mellett problémát jelentett az is, hogy a tagosítás nagyon lassan haladt előre. Még 1914-ben is a szlovák nemzetiségi régióban állt a legtöbb tagból egy birtok²² a korabeli földadókataszter szerint. A legsúlyosabb helyzet ebből a szempontból Trencsén és Árva megyékben volt, mivel ebben a régióban egy birtok átlagosan 29 tagból állt. Az Északi Felföldön „csak” 18 tagból, ami az országos átlag kétszerese volt.

Bár a növénytermelés természetföldrajzi feltételei az átlagosnál kedvezőlenebbek voltak a szlovák régió területének nagyobb részén, teljesítményének és hatékonyságának mutatói általában meghaladják az országos átlagot. Az egy holdra jutó átlagtermések magasabbak voltak az országos átlagnál, s a 9 nemzetiségi régió között a 2–4. helyet foglalta el (búza rozs, árpa, kukorica, burgonya, cukorrépa). Hasonlóan jó helyezést ért el a régió a szántó, a rét, illetve az egész művelt terület²³ egy holdjára jutó bruttó termelési értékeket nézve (4. táblázat).

Minek volt köszönhető ez a teljesítmény? Az igaerő-ellátottságnak valószínűleg nem, mert az meglehetősen alacsony színvonalú²⁴ volt. Talajművelő eszközökkel (vetőgépek, göcek) és takarmány-előkészítőgépekkel viszont jól felszerelt volt. Az előbbieket elsősorban a Kisalföldet, az utóbbiak az Északi Felföldet is jellemezték. A gépesítettség mellett még a munkaerő termelékenységének²⁵ vizsgálata adhat választ kérdésünkre (4. táblázat). Az egész régiót tekintve a termelékenység (a növénytermelést vizsgálva) kedvezően alakult, azonban a 3 régió ebben is jelentősen eltért egymástól. Míg a Kisalföldön 390 korona, addig az Északi Felföldön 260, az Ény-Felföldön pedig mindössze 227 korona nettó növénytermelési érték jutott egy mezőgazdasági keresőre. A nettó állati termék tekintetében viszont az Északi Felföld megyéiben nemcsak az országos átlagnál teljesítettek jobban, de a kisalföldi megyéknél is. Az Északi Felföld az egy mezőgazdasági keresőre jutó nettó állattenyésztési értékben Nyugat-Magyarország kivételével valamennyi nemzetiségi régiót maga mögé utasította. Ehhez a kiemelkedő teljesítményhez a magas színvonalú munkaerő járult hozzá elsősorban. Nem csak a 6 éven felüli lakosságon belül volt magas (sorrendben a 3.) ugyanis az írni-olvasni tudók aránya,²⁶ hanem a mezőgazdasági keresőkön belül is (2. táblázat). A Kisalföldön 80%-uk, az Északi Felföldön pedig 66%-uk írt-olvasott, de még Trencsén és Árva megyékben is valamivel meghaladta az országos átlagot ez az arány. Az

egész szlovák régióban a munkaerő termelékenysége tehát a mezőgazdaságban az országos átlagnak megfelelően alakult, ami a kisalföldi magas színvonalú növénytermelési és az északnyugat-felföldi állattenyésztési termelékenységnek köszönhető.

3. táblázat

Nemzetiségi régiók	Egy hold művelt területre jutó kataszteri tiszta jövedelem, korona	Ugar a szántó %-a 1914	A művelt terület (szántó, rét szőlő) megoszlása a gazdaságok nagysága szerint 1895-ben		
			100 hold alatt %	100-1000 hold %	1000 + hold %
Szlovák	8,9	9,5	70,9	15,0	14,1
Kisalföld	13,8	4,7	61,6	18,3	20,1
Északnyugati Felföld	3,5	17,7	84,7	9,8	5,6
Északi Felföld	4,2	13,2	77,7	12,8	9,5
Délvidék	17,4	2,6	69,4	15,5	15,1
Nyugat-Magyarország	14,9	4,5	63,0	12,9	24,1
Ruszin	3,5	21,5	78,3	12,9	8,8
Román	5,5	15,5	79,3	10,9	9,8
Szász	5,2	15,7	87,1	8,9	4,0
Magyar	10,6	7,9	55,5	17,8	26,8
Székely	3,2	21,7	84,7	11,2	4,2
Horvát	9,5	7,0	87,5	4,7	7,8
Országos átlag	9,9	8,9	68,0	14,2	17,9
Indexek (országos átlag = 100)					
	90	107	104	106	79
	139	53	91	129	112
	35	199	125	69	31
	42	148	114	90	53
	176	29	102	109	84
	151	51	93	91	135
	35	242	115	91	49
	56	174	117	77	55
	53	176	128	63	22
	107	89	82	125	150
	32	244	125	79	23
	96	79	129	33	44

Említettük, hogy a régióban igen kedvezőtlenül alakult az igaerő-ellátottság, emellett azonban a számosállat létszám is meglehetősen alacsony volt, egyedül a szarvasmarha-sűrűség haladta meg az országos átlagot. Az állatállomány szerkezete viszont magyarázza az állattenyésztés termelékenységéről a fentiekben elmondottakat. Magyarországon itt ment végbe legnagyobb mértékben a fajtaváltás a szarvasmarha-tenyésztésben (a tarkák aránya 99% volt, szemben az országos 70%-kal) és a takarmánytermesztés fontosságával összhangban intenzív állattartás folyt. Ezt erősíti meg a tehenekre jutó tejterménység és a szövetkezeti tagokra jutó tejtermék értékének nagysága is, amelyek jóval magasabbak voltak az országos átlagnál. A tejszövetkezeti mozgalom azonban nem volt erős. Nyugat-Magyarország mellett a juhállománynak itt alkották legnagyobb részét a húsjuhok, de jelentős volt a racka is, amelynek gyapja a háziipar fontos alapanyagának számított. Említésre méltó az a tény, hogy míg országosan a zsírsertés volt az uralkodó, addig a szlovák régióban²⁷ a sertések 61%-a húsfajta. Az állatorvosi ellátottság a délvidéki régióval együtt a legjobbnak számított.

4. táblázat

Nemzetiségi régiók	Egy hold művelt (szántó, kert, rét, szőlő) területre jutó bruttó termelési érték, korona 1906-1910	Egy mezőgazdasági keresőre jutó nettó termelési érték			Egy mezőgazdasági lakosra jutó nettó termelési érték		
		Növény-termelés korona	Állat-tenyésztés korona	Mező-gazdaság korona	Növény-termelés korona	Állat-tenyésztés korona	Mező-gazdaság korona
Szlovák	144	316	249	565	133	104	237
Kisalföld	161	390	249	639	159	102	261
Északnyugati Felföld	127	227	172	399	102	77	179
Északi Felföld	127	260	318	578	108	133	241
Délvidék	147	506	284	790	203	114	317
Nyugat-Magyarország	158	477	371	848	194	151	345
Ruszin	95	159	226	385	61	87	148
Román	111	178	212	390	77	92	169
Szász	124	193	277	470	86	123	210
Magyar	132	383	300	683	153	120	273
Székely	110	145	198	343	62	84	146
Horvát	135	174	235	409	80	108	187
Országos átlag	130	301	264	565	126	110	236
Indexek (országos átlag = 100)							
	111	105	94	100	106	95	100
	124	130	94	113	126	93	111
	98	75	65	71	81	70	76
	98	86	120	102	86	121	102
	113	168	108	140	161	104	134
	122	158	141	150	154	137	146
	73	53	86	68	48	79	63
	85	59	80	69	61	84	72
	95	64	105	83	68	112	89
	102	127	114	121	121	109	116
	85	48	75	61	49	76	62
	104	58	89	72	63	98	79

Milyen arányban részesedtek az egyes ágazatok a mezőgazdasági termelés értékéből a 3 régióban és az egész szlovák térségben? Általánosságban elmondhatjuk, hogy a szlovák régió mezőgazdaságában a szántóföldi termelés játszott vezető szerepet, a mezőgazdaság nettó termelési értékének 44%-a származott az állattenyésztésből, hasonlóan a magyar többségű megyékhez vagy Nyugat-Magyarországhoz. Ennél jóval alacsonyabb arányt csak a búzatermelő Délvidéken találunk. Az állattenyésztés termelési értékének háromnegyedét pedig a szarvasmarha-tenyésztés adta. Magyarországon a vizsgált időszakban a mezőgazdaságilag legfejlettebb megyék gazdálkodásában a szántóföldi termelés dominált. A 71 megye közül 38-ban a mezőgazdaság nettó termelési értékének több mint a felét ugyan az állattenyésztés adta, de közülük 30 a leggyengébb teljesítményt nyújtó megyékhez tartozott. Azokon a területeken, ahol a növénytermelés számára nem voltak kedvezőek a földrajzi adottságok, ott az állattenyésztésre helyezték a hangsúlyt. Ezeknek a megyéknek a többségében azonban az egy mezőgazdasági lakosra és keresőre jutó nettó mezőgazdasági termelési értéke (4. táblázat) is alacsony volt, ami arra utal, hogy az állattenyésztés általában nem tudta megfelelően pótolni, kiegészíteni a növénytermelés alacsony jövedelmét. Ez csak az Északi Felföld 5 megyéjében sikerült. Az egy mezőgazdasági lakosra jutó nettó mezőgazdasági termelési érték ugyanis az adott területen élő mezőgazdasági népesség életszínvonalának legátfogóbb mutatója. Országosan legkiemelkedőbb életszínvonala a két multikulturális régió (Nyugat-Magyarország és a Délvidék) mezőgazdasági népességének

volt. Náluk már jóval alacsonyabb volt a magyar többségű megyékben élőké, de még az országos átlag fölött volt, hasonlóan a szlovák régióhoz.

A három szlovák régió közül a Kisalföldön az állattenyésztés 39%-át adta a nettó mezőgazdasági terméknek, az Ény-Felföldön 43%-át, az Északi Felföldön pedig 55%-át. Az Északi Felföldön a mezőgazdaságból élők színvonalát tehát jelentősen növelte az intenzív állattenyésztésből származó jövedelem. Hasonlóan alakult a helyzet a szász-román régióban is, ahol a Brassó megyeiek²⁸ valamennyi megye közül a nyolcadikok a mezőgazdasági népesség életszínvonalának sorrendjében. Brassó megyében jelentős mennyiségű és kitűnő minőségű takarmánytermelés folyt, ami szorosan összefüggött a nagyon magas színvonalú trágyázással. Ennek segítségével érték el az egyébként rossz minőségű talaj²⁹ termékenységeinek növelését is. Az istállózó állattenyésztés pedig kiemelkedő színvonalú volt. A kortársak így látták: „Akár őshazájukból magukkal hozott érzék és tudás (hol szintén gyenge, rossz földön gazdálkodtak, tehát a trágyát már megbecsülniök kellett, de ott már akkor a márgával való földjavítás ismeretes volt) akár az erdélyi gyengébb és trágyázás nélkül nem termő talaj kényszerűsége, akár már a régibb időkben vezetőik által beléjük oltott szaktudás volt az oka: de tény, hogy Erdélyben a trágyakezelés és helyes trágyázás iránti magasabb érzéket csakis náluk tapasztaltam. [...] Első utunk a községi apaállatok istállójába vezetett. [...] A vízvezetékekkel és villanyvilágítással is felszerelt istálló pazarló berendezésű volt. [...] A nagy vagyont érő, remek szép apaállatok tartása 9–10 ezer koronával terheli a nevezetes község büdzséjét. A feketehalomi szász gazdák apaállománya meghaladja a 4000 darabot.”³⁰

A művelt terület gazdaságkategóriák szerinti megoszlásának vizsgálatakor a szlovák nemzetiségi régióban az országos átlagnál az 1–5, 5–10, 10–20 holdas, illetve a 200–500, 500–1000 holdas nagyságúak aránya nagyobb. Közelebbről nézve az előbbieket a két északi régióra jellemzőek, míg az utóbbiak egyértelműen a Kisalföldre. A Kisalföldre éppen ezért azonban jellemző a bérmunka, elsősorban a cselédek foglalkoztatása. Ezzel szemben a magyar többségű megyékben az átlagosnál jóval nagyobb arányú a 200–500, 500–1000 és az 1000 hold feletti nagyságok előfordulása. Mindez azt is jelenti, hogy a 100 hold feletti gazdaságok aránya az Északnyugati és Északi Felföldön legfeljebb 20%-át tette ki a művelt területnek, a magyar többségű megyékben viszont kb. 44%-át (3. táblázat). Mind az északnyugati, mind az Északi Felföldön a művelt terület ötödét 20–50 holdas gazdaságok, negyedét a 10–20 holdasok foglalták el. Ezekre a térségekre tehát nem a nagybirtok, hanem a kisparaszti, családi gazdaságok túlsúlya jellemző. Viszonylag magas³¹ volt az 1–5 holdas törpegazdaságok részesedése is mindkét régióban.

Hogy alakultak a jövedelmi viszonyok regionális eltérései a 24 éven felüli férfi földbirtokosok és bérlők körében? Önálló gazdálkodónak lenni nem feltétlenül jelentett magas jövedelmi szintet. Hiába volt önálló gazdálkodó az őstermelő férfiak kétharmada pl. Árvában, jövedelemszintjük nagyon alacsony volt. Míg Árvában 2,8%-uk fizetett 20 K feletti földadót, Bács-Bodrogon 74,2% volt ez az arány. De az országos átlag (31,8%) kétszeresét érték el a 20 korona feletti földadót fizetők Csanád, Moson, Békés, Sopron és Torontál megyékben is. A szlovák régióon belül a Kisalföldön 40%, az Északi Felföldön 12,6% tartozott ebbe a kategóriába. Még nagyobb eltéréseket találunk az egyes megyék között, ha az 50 korona földadónál többet fizetőket vizsgáljuk. Átlagosan a 24 éven felüli férfiak 11,4%-a fizetett 50 korona felett. A megyék egyharmadában legalább ennyi vagy ennél több volt ezen férfiak aránya, a fennmaradó kétharmadban azonban az átlagnál jóval kevesebb. Nem érte el az egy százalékot többek között például Árva, Sáros, Fogaras, Csík, Udvarhely megyékben. Ugyanakkor Mosonban 46,4, Bács-Bodrogon 46,3%-uk fizetett 50 koronánál többet. A Kisalföldön 13,3%-uk, az Északi Felföld 5 megyéjében 1,9%-uk fizetett ilyen összeget.

Mivel a művelt terület egy holdja után fizetett földadó arányosan illeszkedett az adott terület kataszteri jövedelemmel jellemzett minőségéhez, a legjobb minőségű földek egy holdja után 4–5 korona földadót fizettek (Bács-Bodrog, Békés, Csanád), míg a legrosszabbak után jóval egy korona alatt. A földadó lineáris adórendszerként működött, azaz Baranya megyében pl. 5 koronát 1,64 hold művelt terület után fizettek, 50 koronát pedig 16,44 hold után. Ennek megfelelően Árva vagy Csík megyében 5 koronát 10–12 hold után kellett fizetni, s ezzel arányosan 50 koronát legalább 100–120 hold megléte esetén. A Kisalföldön a művelt terület egy holdja után 3,46 koronát, az Északi Felföldön csak 1,05 koronát az ÉNy-Felföldön pedig 0,87 koronát fizettek. A Kisalföldön már egy legalább 20 holdas birtokos is tehetősnak számított, mivel évente 50 korona feletti földadót³² kellett fizetnie. A két északi régióban ekkora összeget csak legalább 50–60 holdas birtok után kellett. Magas a Kisalföldön a még jól élő, 20–50 korona között fizető birtokosok és bérlők aránya is: 27,3%. Ugyanakkor a két északi régióban az ebbe a kategóriába tartozók részesedése legfeljebb a fele az országos átlagnak.³³ A földadóban azonban csak a növénytermelés utáni adózás tükröződik, a fentiek esetén figyelembe kell vennünk azt a már említett fontos tény, hogy az Északi Felföld 5 megyéjében a lakosságnak sikerült a kedvezőtlen természeti adottságok miatt a növénytermelésből származó alacsonyabb jövedelmet az intenzív állattenyésztésből pótolni.

A földadó nagyságának regionális eltéréseit vizsgálva szembetűnően éles a határvonal a 10 koronánál többet illetve kevesebbet fizetők sorrendje között. Az ország keleti és északi peremterületeinek régióiban (beleértve az Északnyugat-Felföldet és az Északi Felföldet) a 24 éven felüli birtokosok 70%-a legfeljebb 10 korona földadót fizetett. Az itt élők tehát zömében rossz minőségű és kis területen gazdálkodtak, amely önellátásukra sem volt elég. A már említett állami kezdeményezés mellett – a három északi szlovák megyében – már az 1890-es években megindult a „hegyvidéki akció”, a 20. század elején pedig a Székelyföld felemelésére is kezdeményeztek hasonló lépéseket.

A kis területű és egyben gyenge minőségű talajjal rendelkező gazdaságokból származó jövedelmet egyrészt az intenzív állattenyésztéssel lehetett pótolni (és amint ezt az Északi Felföld esetében láttuk, sikerült is – állattállomány szerkezete, nettó mezőgazdasági termelési értékből az állattenyésztés részesedése). Voltak azonban, akik az országon belül más vidékekre vándoroltak vagy csak a nagy munkaerő igényű nyári idenymunkák idejére kerestek kiegészítő megélhetési forrást az Alföldön. Előfordult az is, hogy még távolabbi helyekre is elmentek alkalmi, 5–6 havi munkára: Nyitra megyéből pl. „600–1000 ember szokott leginkább Romániába kivonulni évenként a mezei munkák idején”.³⁴ A legvonzóbb célpont az országon belül kétségtelenül Budapest, illetve Pest megye volt. A világvárossá fejlődő Budapest gyáriparában és különösen építkezéseinek közismert, hogy sok tízezer, a szlovák régióból érkezett és munkát kereső szlovák dolgozott. 1891 és 1900 között az Északi Felföldről 31 117 fő (ebből Budapestre 26 453) vándorolt ebbe a régióba, míg a Kisalföldről 40 556 fő (Budapestre 38 857). A következő 10 éves periódusban a szlovák nemzetiségi régió vesztesége a régió kívüli megyékkel és városokkal szemben 84 908 fő volt, az 1900. évi lakosság 4,2%-a. Ennek 74%-a volt a Budapesttel szemben elszenvedett népességvesztés (62 587 fő). Ebben az időszakban az Északi Felföld belső vándorlási vesztesége (Budapesttel szemben) 22 384 fő volt, míg a Kisalföldé 40 203 fő. A főváros és környékének gyáripára és építkezései természetesen nemcsak a szlovák régióra, hanem az ország többi vidékére is jelentős szívó hatással bírtak. A nemzetiségi régiók közül Nyugat-Magyarországot (Sopron, Moson) sújtotta leginkább a belső vándorlási méreg vesztesége. Ha az egyes megyéket vizsgáljuk külön-külön, akkor viszont kétségtelen, hogy Sáros állt az első helyen, majd őt követte Árva, Zemplén,³⁵ Szepes, Ung.

Az Északi Felföld régióiban azonban létezett esély a gyáripari elhelyezkedésre is (és amint az ipari foglalkoztatottak arányából kiderült, sokan meg is tették), ahol azonban a

keresetek, hasonlóan az ország egyéb területeihez, vagy akár Németországhoz, Angliához mesze elmaradtak az USA hasonló munkaköreinek béreitől. Az Újvilágban boldogulók példájáról szóló történetek, az ügynökségek propagandája, amint azt már tanulmányunk elején is kifejtettük, sokakat vonzott a tengerentúlra. Érdekes azonban néhány adattal érzékeltetnünk, hogy Európa más országai, akár délen, akár északon még nagyobb arányban vettek részt az Egyesült Államok benépesítésében, mint Magyarország. Svédországból 1879–1893 között 1000 lakosra 8 fő kivándorló jutott, 1899–1913 között pedig 4,4 fő, Olaszországban 5,3 fő, Magyarországon pedig 4,6 fő.

A magasabb bérért a tengerentúlra vándorlók jelentős részének annak ellenére, hogy ott az iparban vagy a bányászatban dolgozott (az itthoni ipari-bányászati munkabérek 3–4-szereséért) elsődleges célja az volt, hogy néhány év múlva visszatérve Magyarországra elég nagy földet vásárolva gazdálkodóként élhessen idehaza. Ez és a földvásárlásokat igazoló egyéb források³⁶ azt jelzik, hogy az ipari társadalom előtti rétegek nehezen szakadtak el mentalitásukban a hagyományos gazdálkodási formától és társadalmi csoportjuktól: sem itthon, sem a tengerentúlon egyelőre nem akartak az ipari társadalom új osztályában gyökeret verni. A mobilitás – akár az országon belül, akár országok között – hasonlóan a történelem során bármikor tapasztalt nagyobb el-, ki- és visszavándorlásokra, nemcsak menekülést jelent. Azt is jelenti, hogy az egyén keresi a lehetőséget a boldogulásra, életszínvonalának emelésére. Mindazonáltal a belső vándorlásban részt vevők, akik végleg kiszakadtak eredeti közösségükből és szórványokban telepedtek le, lassanként megindultak a nyelvi asszimiláció útján.

Összességében elmondhatjuk, hogy a nemzetiségi régiók, így a szlovákok lakta térség eltérő mezőgazdasági viszonyait a természeti adottságok okozták. Ezek ellensúlyozására, a nemzetiségi peremvidékek agrár viszonyainak modernizálására és a természeti környezetbe illő termelési viszonyok kialakítására indultak meg az állami támogatások. A mezőgazdaságban ugyanúgy, mint a gazdaság vagy a társadalom egészében „az átalakulást eredményező elsődleges tényező a tudás és az idő felhalmozódása.”³⁷ Ez az idő tényező volt az egyik fő oka a kulturális késésnek, az egyes régiók között létrejött fejlettségbeli szintkülönbségnek. Ugyanakkor épp ez a tudás, a humán erőforrás relatív fejlettsége segítette hozzá a szlovák régiót ahhoz, hogy az öt legkedvezőtlenebb peremvidék közül (ruszin, horvát, székely, szász–román) kiemelkedhessen.

Lábjegyzetek

¹ *Katus László*: Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg. In: Die nationale Frage in der Österreichisch–Ungarischen Monarchie, 1900–1918. Szerk.: Hanák Péter. Budapest, 1966. 149–216. A területileg már ekkor (1900-ban, ezen népszámlálás alapján csoportosított Katus) sem egybefüggő magyar többségű csoportot kettébontottuk és a székelőket külön kezeljük.

² Néhány az ország egészére és a szlovák régióra vonatkozó alapmunka a teljesség igénye nélkül: *Berend T. Iván–Szuhay Miklós*: A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848–1944. Budapest, 1973.; *Katus László*: A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In: Magyarország története, 1848–1890. Főszerk.: Kovács Endre, Budapest, 1979. 913–1039. és uő.: Magyarország gazdasági fejlődése (1890–1914). In: Magyarország története, 1890–1918. Főszerk.: Hanák Péter. Budapest, 1978. 263–293., 338–403., *Polányi Imre*. A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón (1895–1905). Budapest, 1987. *Szarka László*: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika, 1867–1918. Pozsony, 1999. *Vadkertyova, Katarína*: Majetková rozvrstvenie pôdza a štruktúra obyvateľstva v poľnohospodárstve na Slovensku v rokoch 1890–1910. *Historický časopis* (26) 1978/4.

- ³ *Nagy Mariann*: A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején. PhD-értekezés. Kézirat. Debrecen, 2000. Rövidítésekkel megjelent a Doktori Mestermunkák sorozatban a Gondolat Kiadó kiadásában Budapesten 2003-ban. Jelen tanulmányban minden adat (amennyiben külön nem jelezzük) a tanulmány végén felsorolt források alapján a szerző saját számításain alapul.
- ⁴ Úgy véljük, már ezzel is megtörjük azt a több évtizedes hagyományt a magyar történetírásban, hogy az egyébként pusztán az adatgyűjtést és -közlést szolgáló, Keleti Károly által kialakított statisztikai régiókat hasonlítsuk össze. Ezek a régiók semmilyen szempontból nem jelentenek valós gazdasági körzeteket, így bármiféle gazdasági (és társadalmi) szempontból történő összehasonlításuk értelmetlen.
- ⁵ A járási szintű adatokat helyhiány miatt sajnos kiselejtezték a Statisztikai Hivatalban. Kemény György közgazdász a 20. század elején még hozzájuthatott a járási szintű adatokhoz és ezek segítségével különíthette el meglehetősen pontossággal az egyes földrajzi tájegységeket. *Kemény György*: Magyarország mezőgazdasága. Földrajzi Közlemények. XIV. köt. I. füzet. 8–57. és IV. füzet. 146–204. Budapest, 1917. *Fodor Ferenc* – a magyar tájelméletben a 'gazdasági táj' fogalmának meghonosítója is – Kemény nyomdokain indult, de a hiányzó járási szintű adatok miatt a földrajzi tájegységek elhatárolásánál később már csak megyei csoportosítást alkalmazhatott. *Fodor Ferenc*: Magyarország gazdaságföldrajza. A főiskolai hallgatószám, a magyar gazdalközösség, közgazdák, iparosok és kereskedők számára. Budapest, 1924., Uő.: Magyarország mezőgazdasági földrajza. Budapest, 1929.
- ⁶ Valamennyi regionális vizsgálatunkat (nemzetiségi, természetföldrajzi és a cluster-elemzés eredményeképpen létrejött régiók esetében) a korabeli elérhető statisztikai kiadványok teljes körű adatfeldolgozásával létrejött kb. 700 változó segítségével végeztük. A cluster-elemzéshez – hasonlóan a Bácskai Vera–Nagy Lajos által végzett 19. század első felében működött piackörzetek kialakításához a 19. század elején – részben faktorelemzéssel csökkentettük a változók számát. A cluster-elemzéshez elsősorban a k-közép módszert alkalmaztuk: általában minden változócsoporthoz esetében elvégeztük a csoportosítást 10 és 25 között valamennyi clusterszámmal. Egyfelől a cluster-terek szakmai-tartalmi elemzésével, másfelől statisztikai próbák segítségével döntöttük el, hogy melyik a legjobb csoportosítás. (Az a legjobb osztályozás, amelynél a csoporton belüli variancia legkisebb, a csoportok közötti variancia pedig maximális.)
- ⁷ Változóink részben megoszlási viszonyszámok, amelyek a struktúrát (a növénytermelés, az állatállomány, az eszköz- és gépállomány szerkezete, birtokstruktúra stb.) jellemezik, részben egységszámok, illetve egy lakosra, egy keresőre vetített intenzitási viszonyszámok, amelyek az egyes megyék fejlettségi szintjét mutatják. Fontosak a termelést pénzértékben kifejező aggregátumok, mert ezek teszik lehetővé a mezőgazdaság különböző szektorainak összehasonlítását, valamint hozzájárulásukat a bruttó hazai termékhez (GDP).
- ⁸ A cluster-elemzés változói között nem szerepelt a nemzetiségi megoszlás.
- ⁹ Az országos átlag 67% volt, a nyugat-magyarországi régióban 58, de a horvát megyékben 78 és a román többségű régióban is elérte a 71%-ot.
- ¹⁰ Kisalföld: 61,2%, Északi-Felföld: 52,6%.
- ¹¹ *Pechány Adolf*: A tótokról. Budapest, 1913. Nemzetiségi Ismertető Könyvtár. Szerk.: Szabó Orest. 146. és uő.: A felvidéki kivándorlás. Nagymagyarország, 1928.; *Puskás Julianna*: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940. Budapest, 1982. 70–87.
- ¹² Az 1901 és 1913 között történt kivándorlás és visszavándorlás mérlege az 1900-as népszámlálás lakosságához viszonyítva.
- ¹³ Szepes: 1000 főből 172, Turóc: 149, Sáros: 147, Liptó: 118, Turóc 52. Néhány megye a ruszin és román-szász, valamint a jelentős szlovák kisebbség lakta magyar régióból: Ung: 195 fő, Nagy-Küküllő: 179, Abaúj-Torna: 154, Zemplén: 149, Kis-Küküllő: 146, Ugocsa: 123.
- ¹⁴ Nyitra 5 járásából pl. 1893-ban 1124-en vándoroltak ki Amerikába, köztük 198 iparos, 306 birtokos, a többi pedig napszámos. *Thuróczy Károly*: Nyitra megye. Megyei monográfiák. Budapest, 1896. 12.
- ¹⁵ Országosan az első tíz megyében benne van Nyitra és Pozsony (Bács-Bodrog vezeti a sort, ahol 19,9 K jut egy holdra). A legalacsonyabb értékeket képviselő megyék – 3 koronát sem éri el – az északi-keleti, keleti peremterületek: Csík, Udvarhely, Fogaras, Máramaros, Beszterce-Naszód, Árva.

- ¹⁶ Az országos átlag: 8,9%, amihez képest a szlovák régió átlaga (9,5%) nem magas, de ez olyan szélsőséges értékeket takar, mint Árva megye, ahol 30,1% vagy Pozsony megye, ahol 2,7%). Az Északi Felföld valamennyi megyéjében is meghaladta a 10%-ot.
- ¹⁷ Az állami segélyakciók az első világháború kitöréséig folytatódtak, s a kormányzat 1914 áprilisában is tárgyalásokat folytatott újabb tervezetek megvalósítása érdekében. Lásd: Szarka i. m. 119.
- ¹⁸ A beszercebányai kereskedelmi és iparkamarának jelentése a kerületét képező Árva, Bars, Hont, Liptó, Nógrád és Zólyom vármegyék továbbá Selmecebánya tvj. Közgazdasági viszonyairól az 1891-ik évben. Beszercebánya, 1892. 30.
- ¹⁹ Bereg megyét kivéve a ruszin régióban az ugar aránya a szántó területből 20–30% között volt.
- ²⁰ A székely régióban Csikban a szántó majdnem fele ugar volt, de a többi megyében is 10–30% közötti.
- ²¹ *Pechány Adolf*: A tótokról. Budapest, 1913. Nemzetiségi Ismertető Könyvtár. Szerk.: Szabó Oreszt. 151–153.
- ²² Az országos átlag: 9,7; a szlovák régióban 14,9, a szász–román régióban 11,9, a székelyben 11,2, a ruszinban 11,0. A Kisalföldön 8,8 volt ez az érték.
- ²³ Művelt terület alatt a szántó, rét, kert és szőlő együttesét értjük.
- ²⁴ Az ezer hold szántóföldre jutó összes igásállat sűrűsége itt a legalacsonyabb, az ezer mezőgazdasági keresőre jutó létszámban is csak a ruszin régiót előzi meg.
- ²⁵ Az egy mezőgazdasági keresőre jutó érték (növénytermelés) adatait a táblázat mutatja. A szlovák régió sorrendben a 4. (316 korona).
- ²⁶ Az országos átlag 1910-ben 65,4%, Nyugat-Magyarországon (Moson és Sopron megyék) 89%, a magyar régióban 75,1%, a szlovákban pedig 73,2%.
- ²⁷ Országosan csak 20% a hússertések aránya.
- ²⁸ Brassó megye (436 korona nettó állati termék jut egy lakosra, Kis-Küküllőben 212, Nagy-Küküllőben 273 korona) kiemelkedő teljesítménye tette lehetővé a szász–román régióknak a nemzetiségi régiók között elfoglalt ötödik helyét a mezőgazdaságból élők színvonalának sorrendjében. Ennek következtében nem sokkal marad el az országos átlagtól a régió.
- ²⁹ Brassóban a művelt terület egy holdjára jutó kataszteri tiszta jövedelem értéke 6 korona volt (országos átlag: 9,9 korona).
- ³⁰ *Enesei Dorner Béla*: Az erdélyi szászok mezőgazdasága. Győr, 1910. 251–252., 109.
- ³¹ Az országos átlag 7% volt, az ÉNy-Felföldön 9%, az Északon 8,6%, a székelyeknél 7,9%, a horvátoknál 9,5%, a magyar többségű megyékben 6,2%.
- ³² Az 50 korona feletti adóösszeget sajnos nem bontja részletesebben a forrás. (Statistikai melléklet „Az országgyűlési képviselők választásáról” szóló törvényjavaslatához. In: Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XXIII. Kötet. Budapest, 1913. 185–547.)
- ³³ Az országos átlag 20,4%.
- ³⁴ *Thuróczy* i. m. 10.
- ³⁵ Zemplén megye vándorlási mérlegén is látszik, hogy a megyei szintű adatok használata ebben a megyében pl. gondot okoz, hiszen az É–D irányban hosszan elnyúló megye északi és déli része között nagy különbség volt (természeti adottságaiban, emiatt gazdálkodásában és etnikai összetételében is).
- ³⁶ „Egy-két esztendő múlva visszatérve, a magukkal hozott, vagy előbb is haza küldött tőkét adósságaik törlesztésére és telkek vásárlására fordítják. A postahivatalok által szolgáltatott adatok szerint 1887-ben csak a posta útján és deklarált küldeményekben 901324 ft 79 kr érkezett Amerikából Szepes megyébe.” Sváby Frigyes: Szepes megye. Megyei monográfiák. Budapest, 1889. 167.
- ³⁷ *McGuire, Joseph, W.*: A vállalkozási magatartás elméletei. Bp., 1971. 293.

Források

- A Magyar Szent Korona országainak állatlétszáma az 1911-ik évi február 28-iki állapot szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 41. kötet. Budapest, 1913.
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 52. kötet. Budapest, 1912.
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve; föld- és házbirtokviszonyok. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 56. kötet. Budapest, 1915.
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Részletes demográfia. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 61. kötet. Budapest, 1916.
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Végeredmények. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 64. kötet. Budapest, 1912, 1920.
- A Magyar Szent Korona országainak 1882–1913. évi külkereskedelmi forgalma. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 63. Budapest, 1923.
- A Magyar Szent Korona országainak 1901–1915. évi mezőgazdasági termelése. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 66. kötet. Budapest, 1924.
- A Magyar Szent Korona országainak kivándorlása és visszavándorlása, 1899–1913. MSK Új sorozat 67. Budapest, 1918.
- A Magyar Korona országainak gyáripara az 1906–1913 évben. Szerk.: Edvi Illés Aladár. III. köt. Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. XIV., XV., XVI., XVII., XVIII. Budapest, 1906–1910.
- A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. I. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése és az összeírás főbb eredményei községenként. Budapest, 1897.
- A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. IV. A gazdaságok megoszlása jelleg és nagyság szerint. Budapest, 1900.
- A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. V. Végeredmények. Budapest, 1900.
- A Magyar Szent Korona országainak hitelintézetei az 1894–1909. években. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 35. Budapest, 1913.
- Az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott földadókataszter kiigazítás végeredményeinek kimutatása. Budapest 1917.
- Fejér vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott kiigazítás után. Budapest 1914. (Valamennyi magyarországi vármegyére külön füzet jelent meg.)
- Površina i katastralni čisti prihod poreznih obćina županije Bjelovarsko-Križevačke po težatbenim vrstima i razredima nakon katastralnog izpravka, provedenog na temelju zak. član. V:1909. Budapest 1915. (Valamennyi horvátországi vármegyére külön kötet jelent meg.)
- A hegyvidéki, erdőlyrészi (székelyföldi) és felvidéki gazdasági akciók 1909. évi működésének ismertetése. Budapest, 1910. A m. kir. Földművelésügyi minster kiadványai, 1910, 21.
- Statisztikai melléklet „Az országgyűlési képviselők választásáról” szóló törvényjavaslatához. In Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XXIII. kötet. Budapest, 1913. 185–547.